

ONA TILI ADABIYOTI DARSLARIDA GAP BO'LAKLARINING JOYLASHISH TARTIBI

Mirzarahimova Hilola Raimovna

*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi 2- son
Toshkent akademik litseyi ona tili va adabiyot o'qituvchisi*

Annotatsiya: *O'zbek tilida gap bo'laklarining joylashish tartibi, asosan, erkin bo'lsa-da, ular gapda ma'lum grammatik qoidalar asosida o'rinlashadi. Odatda, gapda ega va unga bog'langan bo'laklar oldin, kesim va unga bog'langan bo'laklar keyin joylashadi, ba'zan aksinchasi ham bo'ladi.*

Kalit so'zlar: *Gap bo'laklari, grammatik qoidalar, ega, kesim, vositasiz to'ldiruvchi, vositali to'ldiruvchi, hol, ravish, miqdor daraja holi, sabab va maqsad hollari.*

O'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi, asosan, erkin. Ularning o'rnini almashtirish odatda grammatik holatni o'zgartirmaydi. Masalan: *Oppoq bulutlar qishloq ustidan shoshilmay, tog'ga qarab o'tib ketadi. (S.Ahmad).* - *Qishloq ustidan oppoq bulutlar shoshilmay o'tib ketadi tog'ga qarab.* - *O'tib ketadi shoshilmay tog'ga qarab oppoq bulutlar qishloq ustidan.* – *Shoshilmay o'tib ketadi qishloq ustidan tog'ga qarab oppoq bulutlar.* Mazkur gaplarda gap bo'laklarining o'rinlarini almashtirish grammatik holatni o'zgartirmagan, ammo gap mazmuniga ma'lum darajada ta'sir etgan, negaki har gal boshqa-boshqa gap bo'laklariga odatdagidan ko'proq ahamiyat berilgan. Lekin, shunga qaramay, gap bo'laklari ma'lum bir normativ tartibda joylashish xususiyatiga ega.

O'zbek tilida ega, odatda, gap boshida, kesim gapning oxirida keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar esa ega va kesim orasida joylashadi. Bunday tartib, asosan, darak gaplarda bo'lib, u to'g'ri yoki normativ tartib deyiladi.

Har bir gap bo'lagiga nisbatan tartib quyidagicha bo'ladi:

I. Ega, odatda, gap boshida keladi: *Kishilar mirishkor raisni qarsaklar bilan olqishladilar. (Y.Shukurov).*

Yoyiq gaplarda ega ba'zan kesim oldida ham kelishi mumkin: *Uning yigirmataga yaqin qo'y-echkisi borligini ko'p odam bilar edi. (P.Qodirov).*

Ba'zan ega gapning oxirida ham keladi: *G'o'za umriga zavoil-ku u. (J.Abdullaxonov).*

II. Kesim odatda gapning oxirida keladi: *Bog'da yetti-sakkiz tup mevali daraxt, ikki chinor, ikki tup mirzaterak o'sgan edi. (J.Abdullaxonov).*

She'riyatda, shiorlarda kesim gapning boshida ham keladi:

***Intilar** borliqni inson*

Barkamol etmoq uchun.

Ne ajab, insonni borliq

Barkamol etgan emas.

(E.Vohidov.)

III. Vositasiz to'ldiruvchi odatda fe'l kesim oldida keladi. Masalan: *Mashina shamoli brezentning **uchini** hilpiratib, chakmonning **etaklarini** tortqilaydi.* (P.Qodirov).

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi: *Yomonlik **o'tini** faqat yaxshilik o'chiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Vositali to'ldiruvchi ham ko'pincha kesimdan oldin keladi: *Xayrli va savobli ishlar insonni turli **halokatlardan** saqlaydi.* (Hadis namunalari).

IV. Hol ham asosan kesimdan oldin keladi:

1. Payt holi, odatda, gap boshida, ba'zan egadan keyin, ayrim hollarda kesimdan oldin keladi. Masalan: ***Bugun** vahshiy tog'lar orasida u bilan yuzma-yuz keldi.* (S.Ahmad). *Gazeta yo'q, televizor **hali ham** ishlamaydi.* (S.Ahmad). *Erali **allaqachon** juftakni rostlab qolgan edi.* (S.Ahmad).

2. O'rin holi, odatda, kesimdan oldin keladi, ba'zan esa gap boshida keladi: ... *mashina tog' etagidagi ellik-oltmish hovlilik **Oyko'l qishlog'iga** kirib bordi.* (P.Qodirov). *Tekislikka yoqqan yomg'ir **tog' tepasiga** qor bo'lib tushgan ekan.* (P.Qodirov).

3. Ravish holi, odatda, kesim oldida, ba'zan gap boshida keladi: ... *barglar orasiga to'planib qolgan oppoq yomg'ir suvi oftobda **yaltirab, tirqirab** to'kildi.* (P.Qodirov). – *Keling,- deb **sovuqqina** ko'rishdi.* (P.Qodirov). ***Qo'qqisdan** qorasovuq boshlanib, cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi.* (M.Qoriyev).

4. Miqdor-daraja holi ham kesim oldida keladi: *Ko'p yurgan **ko'p** ko'rar, ko'p o'qigan **ko'p** uqar.* (Maqol).

5. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin, gapning boshida yoki o'rtasida keladi: *Aqlning eng katta g'alabalari, ehtimol, **ehtiroslar tufayli** ro'yobga chiqqandir.* («Tafakkur gulshani»). ***Atay** izlab keldim, oq qoya, sen naqadar mag'rur va kibor.* (Mirtemir). *Endi ularning xatosini **tuzatish uchun** hammamiz qancha mashaqqat chekamiz.* (P.Qodirov).

V. Aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Agar bu tartib o'zgarsa, ularning grammatik holati ham o'zgaradi.

1. Qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: *Har bir **kishining** so'zi o'z fazilatlari **dalili** va **aqlining** tarjimonidir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: *Havoda ... yong'oq hazonlarining **o'tkir** hidi gurkirardi.* (O'.Hoshimov). ***Muvaffaqiyatli** tarbiyaning siri - o'quvchiga hurmatda bo'lish.* («Tafakkur gulshani»).

Gapda sifatlovchi birdan ortiq qo'llansa, ularning tartibi quyidagicha bo'ladi:

1) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi+sifatlanmish: *U atrofida **mavj urib turgan** yashil daraxtlarga ... zavq bilan tikilardi.* (P.Qodirov).

2) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Osmonning yarmigacha **chiqib borgan bu bahaybat** devorning u yer - bu yerida cho'ponlar yoqqan gulxanlar milt-milt qiladi.* (P.Qodirov).

3) **-dagi** affiksli soʻz bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Hulkar **chelakdagi tiniq** suvdan ... olib kelib berdi.* (P.Qodirov).

4) miqdor tushunchasini bildiruvchi soʻz (son, olmosh, ravish) bilan ifodangan sifatlovchi + sifat bilan ifodangan sifatlovchi + sifatlanmish: ... *suvdan **bir chinni** kosa olib kelib berdi.* (P.Qodirov).

5) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + son bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Yomgʻirdan keyingi loyqada **muhrlanib qolgan ikkita** izning nimasidir goʻdak tovonini eslatar edi.* (P.Qodirov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin yoki keyin keladi: *Oʻshanda Oxunboboev bilan quvalik **temirchi** Shakarxon Moʻminova degan juvonning suvrati gazetada chiqqandi.* (S.Ahmad). *Norboy **ota usta** Qambarga gap uqtirib ketdi.* (P.Qodirov).

Agar gap boʻlaklarining normativ, toʻgʻri tartibi oʻzgarsa, **inversiya** hodisasi roʻy beradi. Inversiya hodisasi koʻproq jonli tilda va sheʼriyatda kuzatiladi. Inversiyada odatda gap boʻlaklarining grammatik holati oʻzgarmaydi. Masalan: *Zotiljam kasali-yu yurak siqilishi nimaligini **bilmaydi** oʻsha **xonadon ahli.*** (J.Abdullaxonov). (Ega, ega tarkibi gap oxirida kesimdan soʻng kelgan). *Chindan ham hayvonot bogʻi desa boʻlarkan **bu yerni.*** (J.Abdullaxonov). (Vositasiz toʻldiruvchi inversiyaga uchrab kesimdan keyin qoʻllangan.) *Qaysi bir gazetada ota-bolaning koʻchat ekib turgandagi surati ham eʼlon qilingan edi **bir yili.*** (J.Abdullaxonov). (Payt holi gap oxirida kesimdan keyin kelgan.).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Ona tili: oʻrta maktablarning 8-sinfi uchun darslik / M. Qodirov va boshqalar. – T.: Choʻlpon nomidagi NMIU, 2019. – 144-bet.
- M.Hamroyeva, D.Muhammedova, D.Shodmonqulova, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldasheva “Ona tili” Toshkent-2008.
- R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, G.Boqiyeva, M. Qubonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”. Toshkent-2009.